

І. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ: УРОКИ МИНУЛОГО ТА ДОСВІД СУЧАСНОСТІ

В'ячеслав Яремчук

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І І ТА ІІ ДЕРЖАВНІ ДУМИ: ПЕРШИЙ ДОСВІД ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Vjacheslav Jaremchuk. Ukrainian political parties of Naddniprojans'ka Ukraine and I and II State Dumas: the first experience of parliamentarism. The article is dedicated to the analysis of the first participation of ukrainian political parties of Naddniprojans'ka Ukraine in parliament process in 1906 and 1907 yy. The tactics of ukrainian political parties in elections to I and II State Dumas and interparty competition in ukrainian parliamentary factions is observed with great attention.

Стаття присвячена аналізу першої участі в парламентському процесі українських політичних партій Наддніпрянської України у 1906 та 1907 рр. Особлива увага прикута до тактики українських політичних партій у виборах до І та ІІ Державних Дум, міжпартійної конкуренції в українських думських фракціях.

Сучасна Україна переживає складний період формування політичної організації держави, становлення громадянського суспільства. В той же час, не зважаючи на помітні здобутки у різних сферах новітнього національного державотворення, від'ємні наслідки попередньої системної кризи, суперечливі дії влади та різних політичних сил призвели на початку ХХІ ст. до посилення соціальної напруги, погіршення загального політичного клімату в країні, що становить суттєву загрозу українській нації. Зрозуміло, що подолання цих негативних факторів потребує консолідації всіх політичних сил, пошуків найбільш оптимальної моделі суспільно-політичного розвитку, що вимагає творчого використання найефективніших цивілізаційних зразків.

Значну роль у цьому процесі має відіграти й застосування попереднього національного досвіду, особливо на зламі ХІХ–ХХ ст., коли на історичну арену виходить українська політична нація, яка спромоглася не лише до артикулювання прагнень соціального та національного визволення, але й боротьби за втілення національної

ідеї, метою якої є створення суверенної держави. У цьому сенсі значний науковий та практичний інтерес має звернення до проблеми участі українських політичних партій Наддніпрянської України в діяльності I та II Державних Дум Росії, що, по суті, стало не лише першим прикладом залучення до парламентського процесу, але й серйозним, однак незавершеним, консолідуючим чинником національної партійної системи.

Незважаючи на те, що згадана тема знайшла своє певне висвітлення в науковому доробку сучасних українських дослідників [1], вони залишають простір для більш глибокого аналізу й осмислення проблеми міжпартійних відносин, їх гармонізації. Зважаючи на це, метою статті є конкретизація, а за необхідності й уточнення участі українських партій Росії в роботі I та II Державних Дум, міжпартійної конкуренції тощо.

З появою на початку XX ст. в Росії українських політичних партій національний суспільно-політичний рух увійшов у нову якісну фазу. Однак в умовах відсутності конституційних свобод українські партії тривалий час не виходили за межі нечисельних нелегальних осередків. Водночас, існуючий політичний режим, відсутність демократичних механізмів вирішення соціальних та національних конфліктів, антиукраїнська спрямованість самодержавства визначили не лише відверто опозиційний характер національного політичного руху, але й те, що його провідним напрямом стало визнання примату революційного оновлення суспільних відносин.

Лише з вибухом першої російської революції 1905–1907 рр., запровадження обмеженого конституційного устрою в Наддніпрянській Україні відбувається процес завершення формування національної багатопартійності. В роки революції українське суспільно-політичне життя вичерпувалося навколо діяльності українських лібералів — УДП, УРП — згодом УДРП, а також соціал-демократів — РУП–УСДРП та «Спілки». Остання, як відомо, увійшовши до складу РСДРП як територіальна організація, практично втратила ознаки української партії. Інші партії чи політичні формації — УНП, групи українських есерів та анархістів, «Всеукраїнська селянська спілка» були або маловпливовими, або ж знаходилися в стані формування [12, с. 68].

Загалом, процес української багатопартійності виявився незавершеним, неповносегментованим. Так, окрім формалізації національного ліберально-демократичного та соціалістичного

партійно-політичних угруповань, українські маловпливові консервативні елементи так і не спромоглися до утворення власної структури, і як зазначав учасник подій — Д.Дорошенко, замість того, щоб «прилучитися до українського національно-автономічного руху й, зайнявши в ньому певне місце, зрівноважувати крайні соціальні змагання лівіших елементів, українське панство остаточно зв'язало свою долю з всеросійською реакцією та централізмом» [13, с. 320]. В той же час, наслідки тривалого періоду «гуртківщини», загальної задавленості українського суспільства, низького рівня національної свідомості та політичної культури призвели до того, що українські партії ліберального та соціалістичного напрямів, хоча і несли в своїх програмах консолідуючі гасла демократії, соціалізму, автономії України, виявилися неспроможними до утворення потужного національного блоку.

Однією з перших спроб консолідації національних партійно-політичних сил став нелегальний міжпартійний з'їзд представників УДП, УРП та УНП, який відбувся у червні 1905 р. у Полтаві. На обговорення з'їзду були винесені наступні проблеми: справа автономії України, формування спільної програми, організаційне підкріплення згаданих рішень. Після обговорення питань з'їзд ухвалив спільну платформу, яка полягала у залученні УДП, УРП та УНП до боротьби за утвердження в Росії конституційного ладу, запровадження загального виборчого права, а також встановлення політичної національно-територіальної автономії України з власним сеймом у Києві.

В організаційному плані зазначені рішення мали бути підкріплені оприлюдненням у російських ЗМІ платформи українських партій («Чого ми бажаємо»), створенням спільного друкованого органу, а також вищої міжпартійної координуючої інституції — Народного комітету. Було вирішено також скликати наступний міжпартійний з'їзд восени 1905 р. [8, с. 1; 43, с. 20, 21].

Всеукраїнським з'їздом також була прийнята Декларація, призначена для виголошення на з'їзді земських та міських діячів (Москва, липень 1905 р.) делегатами-українцями. В Декларації, базуючись на історично-правовому, економічному та національно-правовому праві містилася вимога «щоби Україна увійшла в російську державу як автономна на основах федерації» [34, с. 1–2]. Однак, незважаючи на певний розголос червневого 1905 р. міжпартійного з'їзду, вияви схвального ставлення до нього з боку РУП, процес утворення міжпартійного блоку не набув продовження.

Безрезультатно завершилися і наступні переговори, які відбулися у вересні 1905 р. у Києві, до яких були причетні лідери УРП, УНП та РУП (Б.Грінченко, С.Єфремов, М.Міхновський, В.Винниченко та ін.). Їх метою було досягнути порозуміння між українськими партіями або ж зробити таку спробу, щоб «коли вже не працювати разом, то бодай один одному не шкодити». Однак, як виявилось, незважаючи на зриму необхідність у пошуках порозуміння, лідери політичних партій, у тому числі й через особисті амбіції, не змогли дійти згоди відносно спільної платформи [30, арк. 196–197].

Невдалими виявилися спроби щодо порозуміння між лідерами українських партій і під час Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 р. Так, у жовтні 1905 р. в приміщенні Київського університету за ініціативи РУП відбувся перший політичний «український мітинг», куди були запрошені й представники інших партій — УРП та УНП. Однак силами організаторів мітинг з обговорення поточного моменту перетворився на арену гострої критики своїх конкурентів, звинувачених у «буржуазності» та «шовінізмі», що максимально загострило стосунки між партіями [30, арк. 198–201 зв.]. Про консолідацію українських партій, навіть, об'єднання УДП, РУП та УНП йшлося й на зборах громадськості та представників українських партій в Петербурзі (жовтень 1905 р.), що мало відбутися на ґрунті спільного національного інтересу — демократизації політичного життя, досягнення політичного суверенітету України [33, с. 1–2].

Загалом, згадані спроби українських партій на хвилі піднесення революції у 1905 р. налагодити спільні дії не принесли відчутних результатів, через що в Наддніпрянській Україні головне становище зайняли різноманітні російські партії, відтиснувши як українські, так і єврейські та польські політичні структури на маргінеси суспільно-політичного життя. З усіх українських партій прагнення до утворення загальнонаціонального демократичного центру проявляли лише УДП та УРП. Силами споріднених партій наприкінці 1905 р. в ряді міст України — Одесі, Києві, Харкові, а також Петербурзі було проведено ряд масових зборів, на яких, окрім закликів щодо об'єднання прогресивних сил в ім'я «знесення поліцейсько-самовластного державного режиму», широко актуалізувалася й проблема національно-територіальної автономії України [10, с. 4–12; 35, с. 1–2; 19, с. 133].

З такими суперечливими здобутками українські партії й увійшли в епоху парламентаризму, розпочату на початку 1906 р. зі

скликанням І Державної Думи Росії. Необхідно зауважити, що українські політичні партії — РУП–УСДРП, «Спілка», УНП, УДП та УРП ще протягом 1905 р., коли формувалася російська виборча система, прагнучи виступити виразниками інтересів українського суспільства в законодавчому органі, розуміли вагу ситуації. Як зазначав один з вітчизняних дослідників історико-партійної тематики В.Головченко, запровадження мажоритарної виборчої моделі у поєднанні з недосконалою системою виборів, низьким рівнем політичної культури і національної свідомості українського суспільства вимагало від них консолідованих дій принаймні по двох напрямках: забезпечення єдності всіх українських громадсько-політичних об'єднань та досягнення угоди з ідеологічно близькими політичними партіями інших націй (передусім панівними), виступивши в ролі їх молодшого партнера [9, с. 102].

Помітна ж політична диференціація українського суспільства у поєднанні з тісною інтеграцією Наддніпрянської України до загальних суспільно-політичних процесів призвели до того, що в думській тактиці українських партій набув переваги саме другий напрям, тобто системні дії «по горизонталі» — співробітництво з близькими за платформами інонаціональними партіями. Водночас, гостре ідейно-політичне розмежування не дозволило досягнути консолідованих дій у рамках національної партійної системи («по вертикалі»), через що протягом 1905–1907 рр. стосунки між українськими партіями мали спорадичний, іноді конфліктний, несистемний характер.

Скликання Державної Думи створило нову ситуацію у розвитку суспільно-політичних подій імперії. Найбільш помірковані політичні сили пов'язували з новим законодавчим органом початок діалогу з самодержавством та суттєві трансформаційні процеси у всіх галузях життя. Значно активізувалися й недержавні народи, які практично вперше дістали можливість через Думу публічно і легітимно заявити про свої національні прагнення. Вже наприкінці 1905 р. з боку найбільших недержавних народів імперії, зокрема польського (національно-територіальна автономія Царства Польського) та єврейського (культурно-національна автономія) були оприлюднені національні програми, що стосувалися політичної та соціально-економічних сфер, які, по суті, стали суттєвими важелями у суспільній мобілізації національних загальв. Щодо українського руху, то, окрім вище згаданої Декларації червневого 1905 р.

міжпартійного з'їзду, такої загальнонаціональної програми не було проголошено.

Як відомо, з вибухом революції соціалістичні та опозиційні демократичні партії Росії були прибічниками ідеї скликання всенародних Установчих зборів (Собору), завдання яких полягало у розробці та прийнятті нового демократичного законодавства. Однак внаслідок наступного перебігу подій, зокрема оприлюднення Маніфесту 17 Жовтня та вимушеного проголошення самодержавством наміру скликання законодавчої Державної Думи, загальноросійський революційно-опозиційний табір виявився роз'єднаним на прибічників та противників обмеженого російського парламентського процесу.

Дотичні процеси відбувалися і в Наддніпрянській Україні. Так, у середовищі УДП, УРП та УДРП, подібно до інших партій Росії, також вирували гострі дискусії з приводу ставлення до І Державної Думи. Врешті-решт перемогла прагматична точка зору в напрямі відмови від бойкоту виборів й прагнення використати цей законодавчий орган для артикуляції українських вимог, захисту інтересів української громади. В той же час, така думська тактика українських демократів не знайшла підтримки з боку інших українських партій — соціал-демократів та есерів [7, с. 1–2]. Так, РУП–УСДРП та «Спілка», солідаризуючись з позицією РСДРП, не бажаючи йти на компроміс з самодержавством, бойкотували вибори, переймаючись ідеєю продовження революції та скликання всенародних Установчих зборів на основі загального виборчого права. Таким чином, в умовах розколу національного партійно-політичного табору, пасивних дій УНП, яка залишалася малопотужним чинником, помітну роль у виборах до І Думи відіграли лише національні ліберально-демократичні сили, які взяли на себе провідну роль у консолідації суспільства на цьому вирішальному відтинку історії.

Враховуючи недостатній ресурс УДП та УРП наприкінці 1905 р., обидві партії у зв'язку з майбутніми виборами до І Державної Думи об'єдналися в єдину УДРП. Окрім зазначення про вірність новоствореної партії ідеалам соціалізму, соборності всіх українських земель, ключовим завданням програми УДРП в національно-політичній сфері було визнано необхідність перетворення Росії на федерацію «рівноправних автономних національно-територіальних одиниць», утворення політичної української автономії на чолі з національним сеймом. У Росії мала бути запроваджена практика

загального виборчого права у поєднанні з пропорційною виборчою системою, що мало забезпечити права національним меншинам [42, с. 88–89].

З наміром консолідації українських партійно-політичних сил грудневий 1905 р. з'їзд УДРП запропонував скликати Всеукраїнський з'їзд («без різниці партій») «для обміркування спільних справ», передусім у культурно-освітній галузі. В руслі ж посилення зв'язків з російським опозиційно-демократичним рухом, ознайомлення російської громадськості з прагненнями українців від радикальних демократів були обрані делегати на з'їзд поневолених народів, який мав відбутися у грудні 1905 р. у Петербурзі. Делегати мали доручення довести на цьому форумі точку зору УДРП щодо встановлення автономного ладу в Україні, перетворення Росії у федерацію народів.

Загалом, програма УДРП була побудована на засадах парламентаризму. Її ж вимоги в напрямі національно-територіальної політичної автономії України у складі Росії з власною Українською народною радою, вирішення аграрного та робітничого питань, створювали підґрунтя для налагодження співробітництва з іншими українськими партіями — УСДРП та УНП. Все ж, незважаючи на актуалізацію проблеми консолідації українських партійно-політичних сил, заклики українських демократичних сил, серед них й редакції першої української газети «Хлібороб» стосовно того, щоб усі українські партії приєдналися «до спільної боротьби за автономію рідного краю» [17, с. 3], вони виявилися нереалізованими.

У той же час, оприлюднена демократична партійно-політична платформа УДРП невдовзі дала змогу партії дістати підтримку не лише з боку українського електорату під час виборів до І Думи, але й набуті союзників в особі російських лібералів — кадетів, ряду національних партійно-політичних об'єднань.

В умовах бойкоту виборів до І Державної Думи, розгорнуту лівими політичними партіями, з усіх українських партій організовано у виборчому марафоні взяла участь лише УДРП, яка, розуміючи всю примарність обрання до Думи «свідомих українців та представників від українських партій, була вимушена блокуватися з близькими до неї загальноросійськими кадетами, низкою національних демократичних організацій. Так, УДРП вдалося в ряді міст України (Київ, Одеса, Чернігів, Полтава, Херсон) увійти до виборчих блоків з кадетами, польськими та єврейськими партіями, в яких партія відстоювала свою передвиборчу

платформу — «заведення автономного ладу для України», вирішення аграрного питання (через українську народну раду), запровадження робітничого законодавства, українізація освіти, демократизація політичного режиму в Росії [6, с. 1–2].

Однак згадане співробітництво через міжпартійну конкуренцію, вузьку організаційну мережу УДРП виявилось доволі обмеженим і не принесло бажаних здобутків. Із всього арсеналу міжпартійних блокових стосунків за амплітудою — провідна, рівноправна, другорядна, формальна, українські радикальні демократи займали скоріше всього передостанню позицію — другої партії, що у свою чергу прогнозувало і відповідний результат. Щодо кадетів, то вони стали єдиною з ліберальних сил Росії, яка пішла на співробітництво з УДРП, однак воно мало відверто локальний характер, не набувши ознак «централізованого співробітництва», оскільки кадети не сприймали ідеї автономії України. Лише найбільш слабкі Катеринославська та Полтавська губернські організації кадетів уклали угоду про співпрацю з УДРП на основі «принципу федерації і вимог автономії України» [11, с. 67]. Характерно, що УНП була проти створення таких міжнаціональних блоків [47, с. 184].

У деяких містах, зокрема, Чернігові українські кандидати пройшли до Думи за списками кадетів. У Катеринославі демократичні національні партії не спромоглися дійти до згоди й утворити спільний виборчий блок, що дало змогу потрапити до Думи представникам правих сил [14, с. 12, 13; 3, с. 12; 26, с. 8].

В цілому, внаслідок норм виборчого законодавства, нелегітимного становища малопотужних українських партій, як зазначав Д. Дорошенко, вибори на терені України відбувалися головним чином «під прапорами загальноросійських партій» [14, с. 11], через що до складу I Думи потрапили лише поодинокі представники українських партій, основну ж масу дали представники кадетів, безпартійних, частково правих політичних сил.

Складні суспільно-політичні умови, в яких відбувалися вибори, організаційні прорахунки призвели до того, що I Дума (діяла з 27.IV. по 8.VII. 1906 р.), яка мала складатися з понад 500 депутатів, розпочала свою діяльність у складі 478 [29, с. 71, 73]. За партійною ознакою вона виявилася ліберально-кадетською. За деякими узагальнюючими даними, враховуючи і певну ротацію депутатів, кадети становили найбільший масив депутатського корпусу — 32–34%, трудовики — 19–23%, безпартійні — 20–23%, автономісти — 14%,

представники правоконсервативних партій — 8,4%, соціал-демократи — 3,5% [11, с. 176, 177; 25, с. 379; 45, с. 63].

З 9 українських губерній за квотою було обрано 102 депутати. За свідченням О.Лотоцького, серед депутатського корпусу з Наддніпрянщини було 63 українців (друге за чисельністю національне представництво після росіян — близько 270 депутатів [22, с. 251–253]), а також 22 росіяни, 5 поляків, 4 євреї, 1 німець-колоніст та інші. За соціальним зрізом (враховуючи недосконалість джерельної бази та певну соціальну ротацію депутатів) з України найбільшу соціальну групу депутатів становили селяни — 40–42, великі землевласники — 21–24, представники інтелігенції — 25–26, робітники — 6–8 депутатів [32, с. 728, 729; 2, с. 14–110, 25, с. 379].

Загалом, у першому російському парламенті було представлено 17 національностей Росії. Згадана обставина призвела до такого явища, небажаного для самодержавства, як структурування депутатського корпусу не лише за соціально-партійною, але й національною належністю. Серед національних фракцій, які спочатку мали характер аморфних угруповань, виділялися своєю консолідованістю Польське коло (33 депутати — 6,9%) [38, с. 196], мусульманська, литовська, естонська групи, єврейська «загальнонаціональна група».

Скликання російського парламенту, з яким українство пов'язувало особливі надії, також призвело до того, що українські громадсько-політичні сили ще задовго до відкриття сесії Думи, за прикладом українського парламентського представництва Австро-Угорщини, висунули вимогу щодо утворення української національної фракції. Головну роль у цьому процесі відіграла УДРП. Напередодні початку роботи Думи партія провела з'їзд (квітень 1906 р.), на якому було винесене рішення, в тому числі й за рахунок залучення створеного під егідою партії петербурзького Українського клубу, надати максимальну допомогу депутатам, утворити національну фракцію. З'їздом була розроблена відповідна інструкція для українських депутатів, до якої увійшла скорочена програма УДРП. У законотворчій діяльності фракція мала спрямовувати зусилля на захист інтересів українського народу. Вже тоді розпочалася підготовка до складання статуту української національно-територіальної автономії [14, с. 13, 14]. В руслі цього пропонувалося видрукувати і поширити в Україні «старі проекти української автономії» (серед них — березневі 1854 р.

Статті Б.Хмельницького, Гадяцький трактат 1658 р., Конституція П.Орлика 1710 р., Проект статуту українського товариства «Вільний Союз» — «Вільна Спілка» М.Драгоманова та інші [16, с. 1].

Згадані заходи привели до того, що у травні 1907 р. в I Думі була нарешті формалізована українська фракція (її поширені назви — Українська парламентська громада, Українська думська громада, Громада), яка, за визначенням науковців, базувала свою діяльність на програмних засадах УДРП [39, с. 38]. Причина такого «запізнення» полягала не лише у різноманітному соціальному та партійному складі депутатського корпусу з України, незначної кількості «свідомих українців» [37, с. 629; 15, с. 639], але й у тому, що фракційне структурування в Думі спочатку відбувалося за соціально-партійною належністю. Через це більшість з інтелігентського середовища депутатів з Наддніпрянщини приєдналася до опозиційних кіл парламенту — кадетів та групи «демократичних реформ»; з селянства, основна маса якого була безпартійною, приєдналася до трудовиків, автономістів, частково до кадетів; з робітників — до соціал-демократів.

Основу Української думської громади, яку очолив І.Шраг (радикальний демократ), становили представники від українських партій — 4 від УДРП, двоє — від УНП, активістами були кадати, безпартійні селяни. Невдовзі чисельність фракції була доведена до 44 депутатів. До безперечних здобутків української фракції належало те, що вона спромоглася силами представників УДРП, кадетів, М.Грушевського розробити Декларацію про автономію України [26, с. 21, 22; 36, с. 95], яка містила вимоги запровадження національно-територіальної автономії України, федеративного устрою Росії, скликання українського сейму з законодавчими функціями, обраного на основі загального виборчого права. Згадану Декларацію планувалося внести на розгляд I Думи від імені української фракції. Але, як відомо, передчасний розпуск Думи став на заваді цим планам.

Незважаючи на те, що Українська думська громада практично виявилася найбільшою з національних фракцій Думи (9,2% її складу), через її внутрішню неконсолідованість, несприятливі зовнішні обставини вона не змогла використати всі свої ресурси. Негативним чином на діяльність фракції вплинула як слаба внутрішня дисципліна, «розпорошеність» депутатів по інших фракціям, так і гостра міжпартійна боротьба, яка розгорнулася в її середовищі між УДРП та УСДРП.

Так, УДРП, яка прагнула створити об'єднуючий політичний центр українського політичного руху на основі демократичної всеукраїнської ідеї, була недалекою від намірів перетворення думської фракції на партійну організацію, пов'язану з УДРП. Натомість, УСДРП, діючи солідарно з російськими соціал-демократами, виходячи з постулатів класової боротьби, критикувала єдину парламентську національну організацію в «буржуазності» і прагнула до її рішучого класово-соціального розмежування на окремі утворення, залучення селянських депутатів до загально-російських фракцій трудовиків, соціал-демократів чи утворення української «трудової» групи. Про доволі суперечливу думську тактику УСДРП свідчили і її не менш войовничі виступи проти автономістських гасел лідерів фракції, безпідставно тавруючи цю позицію на кшталт вимог «панської автономії» [20, с. 91, 93; 14, с. 18; 26, с. 13–14; 23, с. 37].

Вже у червні 1906 р. українська фракція остаточно входить в період кризи. Це було викликане тим, що вона, як позапартійна організація, в умовах загострення міжпартійної конкуренції вже не могла ефективно здійснювати свої функції. В середовищі фракції актуалізуються думки щодо зміни організаційної структури Громади, посилення її внутрішньої дисципліни. Для цього передбачалося, окрім Декларації щодо автономії, сформулювати й соціально-економічну програму, чітко висловити свою позицію по одному з провідних питань I Думи — аграрному.

У середині червня 1906 р. відбулися установчі збори фракції в новому статусі — т. зв. «перші установчі збори нової партії», які намітили трансформацію Громади у партійну структуру. Збори прийняли рішення вийти зі складу інших думських структур і зосередити свою увагу на роботі української фракції. Передбачалося зміцнення фракції за рахунок безпосереднього залучення до неї українців з «лівого» крила кадетів та трудовиків. Фракція підготувала проект аграрної програми, який невдовзі був озвучений в Думі. В її основі проглядалися вимоги програми УДРП, що, на відміну від проектів кадетів та трудовиків, пов'язували успіх вирішення аграрного питання з запровадженням національно-територіальної автономії України [5, с. 2; 46, с. 11–12; 41, с. 12].

Враховуючи переважаючі настрої в середовищі Української думської громади, особливо серед селян, спішно скликана на початку липня 1906 р. нарада УДРП передбачала утворення «парламентської фракції української демократично-радикальної партії»,

яка, ймовірно, могла об'єднати понад 40 депутатів [4, с. 1]. Однак цей процес через несподіваний розпуск 8 липня 1906 р. І Думи не знайшов свого продовження. Але, незважаючи на те, що протягом короткотермінової дії першого російського парламенту українському депутатському представництву не вдалося реалізувати своїх задумів, їх діяльність мала епохальне значення. За висновком В.Дорошенка створення «Української думської громади», її виступи на захист прав українського народу промовисто засвідчили про те, що Росія являла собою «державу національностей», про існування багатомільйонного окремішнього українського народу з його відчуттям власних національних інтересів, про бажання й прагнення боротися за національне звільнення [12, с. 64].

Силowe припинення діяльності І Думи отримало доволі несподіване продовження. Так, понад 200 колишніх депутатів на знак протесту провели у Виборзі екстрену нараду, на якій 9 липня 1906 р. була прийнята відозва до громадян Росії («Виборзький протест») з закликом розпочати акцію громадянської непокорі (не платити державних податків, зривати рекрутський набір до армії тощо). За свідченнями О.Лотоцького, заяву підписали 187 колишніх депутатів, з них 47 з України [26, с. 11; 32, с. 730], належних як до Української Громади, так і інших депутатських груп — кадетів, трудовиків, соціал-демократів. Серед них такі відомі діячі, як І.Шраг, П. Чижевський, В.Шемет, Ф.Штейнгель, Т.Локоть, М.Гредескул (віцепрезидент І Думи), М.Ковалевський, А.Вязлов та інші, що окрім декілька місячного ув'язнення позбавило їх права балотуватися до наступної Думи. Протягом грудня 1907 — січня 1908 р. в столиці імперії відбувся судовий процес над 169 звинуваченими колишніми депутатами І Думи («процес 169») в результаті якого 156 з них були засуджені до тримісячного ув'язнення. В зв'язку з цим у ІІ Державній Думі були присутні свідомі українці, однак не було досвідчених національних політиків.

Незважаючи на перший парламентський досвід, українські партії не винесли відповідних уроків. Це вповні виявили і вибори до ІІ Думи, коли українські політичні структури і надалі виявилися розмежованими ідейно-політичними суперечками, що не дало змоги створити потужний національний блок. Незважаючи на численні заклики, які лунали в українських ЗМІ щодо створення єдиного виборчого блоку УДРП, УНП та УСДРП, метою якого було б спільно виступити проти реакції та зробити все, «щоб обрати

до другої Думи Державної справжніх заступників інтересів народних» [31, с. 1; 24, с. 11–13], вони виявилися безрезультатними. Через це УДРП намагалася передусім дійти згоди з російськими (кадети) та єврейськими політичними партіями. Ворогуючі між собою УСДРП та «Спілка» прагнули діяти в рамках тактики «лівого блоку» РСДРП, що стосувалося співпраці з виключно соціалістичними партіями.

Наслідком неузгоджених дій українських партій стало те, що до II Думи (20.02.–2.06.2007 р.), в якій відбулося значне «полівіння» депутатського корпусу, з України було обрано значну кількість «правих». Загалом, з 102 депутатів праві отримали 27 мандатів, октябристи — 7, кадети — 10, трудовики — 40, соціал-демократи — 10, есери — 2, та інші [25, с. 387, 388]. До II Думи, окрім численного представництва від «Спілки», поодинокого від УСДРП, не потрапили представники УДРП та УНП. Ці обставини вплинули як на формування національної фракції — «Української трудової громади» з 47 депутатів, в якій більшість склали трудовики та соціал-демократи [44, с. 2–3], так і її діяльність.

Загалом, незважаючи на відсутність мандатів в УДРП, значне коло українських депутатів знаходилося під її впливом, а, як відзначали оглядачі, «громада другої думи навіть в основу своєї програми мало не цілком поклала програму сієї партії» [27, с. 137]. Про це свідчило й те, що фракцією, подібно до Декларації, оприлюдненій в I Думі, були сформульовані завдання, серцевиною яких, поряд з проведенням демократичних реформ у політичній та соціально-економічній сферах, було забезпечення автономії України.

У той же час, різноманітний за партійною ознакою склад думської Громади призвів до накопичення конфліктної ситуації, який був суттєво посилений за рахунок партійного втручання. Так, уже на початку роботи II Думи (квітень–травень 1907 р.) українські партії провели свої з'їзди, на яких вагоме місце було приділено українській парламентській фракції. І якщо УДРП та УНП в цілому підтримали її дії та наголосили на потребі зміцнення консolidованих дій українства в Думі, то УСДРП, виходячи з класових принципів, прагнула до її розвалу й визнала за неприпустиме участь в її діяльності соціал-демократів [27, с. 128–136; 40, с. 2–3; 21, с. 45–55]. Згадана суперечлива позиція УСДРП була з занепокоєнням зустрінута в українському демократичному таборі. Різко проти неї висловився навіть і лідер українських есерів М.Залізняка, назвавши її виявом крайньої ортодоксії та абсурду [18, с. 1].

За згаданих обставин українська фракція розпочала трансформування у партійну групу, близьку до російських трудовиків. Наприкінці травня 1907 р. на загальних зборах було прийняте рішення про вихід її членів з інших думських об'єднань та реформатування національного парламентського представництва на засадах партійної дисципліни. З приводу цього фракція видала відозву «Від Української Думської Громади», в якій був висловлений намір боротися за автономію України, розширення політичних свобод тощо. До речі, лідери української фракції визнали, що до виходу з групи російських трудовиків й остаточного усамостійнення української Громади значною мірою були прискорені рішеннями останніх з'їздів УДРП та УНП [28, с. 97].

Однак і цього разу несподіваний розгін II Думи не дав можливості дійти цьому процесу до завершення. Новий виборчий закон від 3 червня 1907 р., який позбавив виборчих прав значні маси селянства та робітників, початок політичних репресій практично вилучили українські партії з легітимно-правового життя Росії.

Загалом, участь української громади Наддніпрянської України протягом 1906–1907 рр. в парламентському процесі прискорила політичну модернізацію української нації, наблизила її інституційне життя до європейських стандартів. Однак, якщо в Австро-Угорщині здобутки парламентаризму, які мали стати безперервну традицію, набули найбільш оптимального втілення під час національної революції 1918 р. й утворення ЗУНР, то у Великій Україні їх відсутність викликала значні труднощі в процесі національно-державного будівництва, розпочатого у 1917 р. під керівництвом Української Центральної Ради.

Через це, тема участі українських партій Наддніпрянської України в парламентському процесі потребує наступного, більш глибокого дослідження, яке мало б вказати на причини й наслідки не використаних можливостей для розгортання українського суспільно-політичного руху та зміцнення позицій українських політичних партій в революційну добу 1905–1907 рр. Новий погляд на згадану проблему має дати й історико-політологічний порівняльний аналіз діяльності як наддніпрянських українських партій, так і українських партій Австро-Угорщини, які діяли в рамках національної партійної системи, а також відповідної парламентської практики з боку інших суб'єктів політичного життя Росії, зокрема, польського та прибалтійських партійно-політичних таборів, які, не зважаючи на існуючі внутрішні протиріччя, значною мірою

спромоглися до вироблення цілісної позиції, в основі якої було відстоювання інтересів своїх народів.

1. Козицький Микола, Доморослий Валентин. Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. — Випуск 173. — К.: Либідь, 1992. — С. 12–22; Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Росії першого та другого скликань (1906–1907 рр.). Автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Харків, 1998. — 19 с.; Коники О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах. Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 1994. — 25 с.; Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Харків, 2001. — 25 с.; Дмитрушко Вікторія, Коцур Анатолій. Парламентаризм в Україні другої половини XIX–1920 р.: історіографія: Монографія. — Київ–Чернівці, 2009. — 244с.; Реєнт Олександр. Українці в Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Київ: Інститут історії України, 2009. — Випуск XVI. — С. 318–335 та ін.

2. Аронсон З. Первая Государственная Дума. — М: б.в., 1906. — 110, II с.

3. Белоусенко О. [Лотоцкий Александр]. Украинское национальное представительство // Украинская жизнь. — 1916. — № 4–5. — С. 11–20.

4. В справі заснування української парламентської групи // Громадська думка. — 1906. — 9 липня. — С. 1.

5. В.П. [Піснячевський В.] Збори української парламентської групи // Громадська думка. — 1906. — 20 червня. — С. 2.

6. Від Полтавської громади Української Демократичної Партії (радикально-демократичної) // Рідний край. — 1906. — № 13. — 31 марта. — С. 1–2.

7. Віктор П. Політичні партії і Дума // Громадська думка. — 1906. — 24 лютого. — С. 1–2.

8. Всеукраїнський з'їзд в Росії // Діло. — 1905. — 13 (26) липня. — С. 1.

9. Головченко Володимир. Деяко повчальне з історичного досвіду передвборчої боротьби в Україні // Вибір. — 1997. — № 3–4. — С. 101–104.

10. Два первых украинских веча в Одессе // Народное дело. — 1906. — № 1. — 1 января. — С. 4–12.

11. Донченко Світлана. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). — Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

12. Дорошенко Володимир. Українство в Росії. Новіші часи / З портретами. — Відень: Накладом «Союза визволення України», 1917. — 117 с.

13. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. — Т. II. — Мюнхен: Видво «Дніпрова хвиля», 1966. — 360 с.

14. Дорошенко Дмитро. Україна в 1906 році // Україна. — 1907. — Т. I. — Януарь. — С. 1–29.
15. Жук Андрій. Російська Державна Дума й Україна (З нагоди десятилітньої річниці існування Думи). III. Закон про вибори до Думи // Вістник СВУ. — 1916. — Ч. 118. — С. 637–639.
16. З закордонної України // Діло. — 1906. — 3 (16) травня. — С. 1.
17. З'їзд Української радикально-демократичної партії // Хлібороб. — 1905. — № 3. — 28 грудня. — С. 3.
18. Залізник Микола. З приводу постанови останнього з'їзду у.с.д. // Рада. — 1907. — 18 квітня. — С. 1.
19. Зібрання української інтелігенції // Вільна Україна. — 1906. — Ч. 1. — С. 133.
20. К. Не-я (К.А.) [Арабажин К.]. Дещо про націоналізм та соціалізм // Вільна Україна. — 1906. — Ч. 1. — С. 83–93.
21. Калмакан Иван, Чернега-Сердюкова Татьяна. Идея Учредительного собрания в программах и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905–1918): Монография. — Одесса: «Астро-Принт», 2000. — 204 с.
22. Каппелер А. Россия — многонациональная империя. — М.: Традиции, 2000. — 287 с.
23. Катренко Андрій, Петрук Богдан. Олександр Олександрович Русов. — К.: Нора-прінт, 1998. — 64 с.
24. Л.Ж. [Жебуньов Л.]. Що нам треба робити ? (Лист українського демократа до своїх однодумців) // Рідний край. — 1906. — №30. — 29 липня. — С. 11–13.
25. Лось Федір. Революція 1905–1907 років на Україні. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 404 с.
26. Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. — Частина третя / Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1934. — 392 с.
27. Матушевський Федір. З українського життя // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. XXXIX. — Кн. VII–IX. — С. 124–142.
28. Матушевський Федір. Українська громада в другій державній думі // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. XXXIX. — Кн. VII. — С. 78–99.
29. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества / В.Ю.Зорин, А.Аманжолова, С.В.Кулешов (Предисловие Г.А.Селезнева). — М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1999. — 520 с.
30. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 317. Єфремов С.О. — Спр. 55.
31. Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Рада. — 1906. — 20 жовтня. — С. 1.

32. Обозреватель. [Лотоцкий А.]. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. — 1906. — № 10. — С. 719–730.

33. Петербурзьке українське віче // Хлібороб. — 1905. — №3. — 28 грудня. — С. 1–2.

34. Правно-державний меморіал України на з'їзді земців в Москві з 18/ VII с.р. // Діло. — 1905. — 13 (26) серпня. — С. 1–2.

35. Про автономію // Хлібороб. — 1905. — №2. — 20 грудня. — С. 1–2.

36. Рафальський Олег. Переяславський договір України з Росією 1654 року: Ретроспективний аналіз / Національна академія наук України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: Генеза, 2004. — 296 с.

37. Русов Александр. После распуцения Думы // Украинский вестник. — 1906. — № 9. — С. 627–632.

38. Сидельников Степан. Образование и деятельность первой Государственной Думы. — М.: Изд-во Московского университета, 1962. — 382 с.

39. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 р.): Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 361 с.

40. Третій черговий з'їзд УСДРП // Земля і воля. — 1907. — 25 мая. — С. 2, 3.

41. Українські парламентські збори // Рідний край. — 1906. — № 25. — 23 червня. — С. 12.

42. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програми і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — 336 с.

43. Феденко Панас. Український громадський Рух у XX ст. Курс лекцій. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут, 1934. — 171 с.

44. Чижевський Павло. Група українських послів в Думі // Рідний край. — 1907. — 31 березня. — С. 2–3.

45. Шацилло Корнелий. Первая государственная Дума // Отечественная история. — 1996. — №4. — С. 60–71.

46. Шемет Володимир. Промова посла В.М.Шемета в Державній Думі про земельну справу // Рідний край. — 1906. — №24. — 16 червня. — С. 11–12.

47. Boshyk Yuri. Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900–1917 // Ukrainian-Jewish relations in historical perspective / Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. — Edmonton: Canadian institutes of Ukrainian studies University of Alberta, 1981. — S. 173–202.